

Barázda – Zsebleltár

AVAGY AZ ELSŐ MAGYAR NYELVŰ NYOMDÁSZ ÉVKÖNYV (1867)

Timkó György

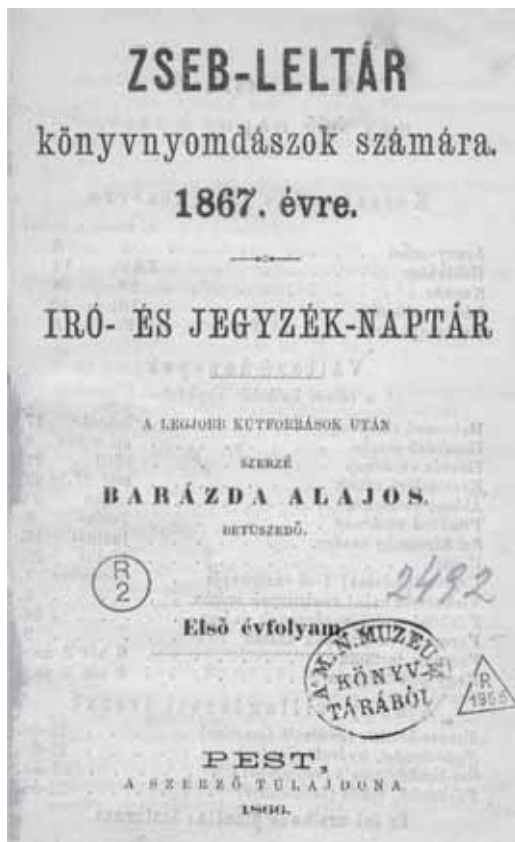
Irodalmi-tudományos művekben nem szerencsés álnéven írni, szerepelni. Később híressé váltaknál ez nem okoz különösebb gondot, mert bekerülnek az álnévlexikonba. De azok, akik korukban kitűnőt alkottak ugyan, de róluk az utókor megfeledkezett, csak egy sor megfejteni való rejtvényt hagynak a múlt kutatóira.

Novák László – a múlt század legnagyobb magyar nyomdász szakírója – 1923-ban a budapesti nyomdász-szakirodalom kezdetének ismertetésében a következőket írta: „1866 őszén látott napvilágot az első magyar nyelvű nyomdász évkönyv, a *Barázda, Záhonyi Alajos* szerkesztésében. Volt benne szekrényeséma, kilövési tábla, héber meg orosz ábécé és néhány szakcikkecske is.” A könyvecske 1867-es naptárral készült, olyan szándékkal, hogy majd ezután minden évben megjelenik.

Tanulmányozni akartam ezt a könyvet a Széchényi Könyvtárban, de nem találtam. Nem szerepelt a *Barázda* az országos összesítőben sem. Végül hosszas keresgélés és utánjárás után előkerült a keresett könyv, melynek *Zsebleltár* (pontosabban *Zseb-leltár*) a címe, és szerzője – a címsor alatt – *Barázda Alajos*. („A legjobb kútforrások után szerző *Barázda Alajos* betűszedő.”) Vagyis a *Barázda* nem címe a könyvnek!

A következő gond az volt, hogy a *Barázda Alajos* álnév! Nováknak igaza van a nem elége pontos fogalmazásában, mert *Barázda Alajos* mögött *Záhonyi Alajost* kell keresnünk. Így végül összeállt a kép: az 1867. évre készült az első magyar nyelvű nyomdász évkönyv címe *Zsebleltár, melyet Záhonyi Alajos állított össze, de azt álnéven néven adta ki, és amely „a szerző tulajdona”*. (1. ábra) – (Záhonyi az 1871-es nyomdászsztárájk egyik irányítója, és 1883-ban és 1884-ben – 13 hónapon át – a *Typographia* szerkesztője volt.)

A *Zsebleltár* elsősorban a kéziszedők napi használatára készült: a naptáron kívül a könyv mintegy felében olyan kitöltendő táblázat található, melybe a szedő a naponta szedett vagy tördelt munkáját beírhatta, mellé az érte járó

1. ábra. A zsebkönyv címlapja

pénzt is, így naprakészen nyilvántarthatta munkáját és bérét. Ezért szerepel a címlapon – alcímként – „Író- és jegyzék-naptár” pontosítás.

Visszatérve Novák László írására. Ő bizonyára csak átlapozta, és nem tüzetesebben tanulmányozta azt: „Volt benne néhány szakcikkecske is”, írta. Nos, valóban volt benne ilyen is: a magyar és a német szöveg szedésének szabályai (pontosabban a következtelen szedési mód és kidolgozott szabályok híján kísérlet annak megteremtésére; afféle tipográfiai tanácsok), az érvényes árszabályról, a számolószedők ezer

Antiqua-szekrény.
Legjobbúak elismert beosztás szerint.

á	é	í	ó	ú	á	é	í	ó	ú	á	ö	ő	ó	ő
1	2	3	4	5	6	7	8	9	0	á	é	í	ó	ú
A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	
O	P	Q	R	S	T	U	V	W	X	Y	Z			
á	é	í	ó	ú	á	é	í	ó	ú	á	é	í	ó	ú
á	é	í	ó	ú	á	é	í	ó	ú	á	é	í	ó	ú
k	h	l			m	i	n			o	u	v	w	x
b	f	c	b		a	harmadok	e			d	választás	szék		

Latin betűk szekrénybeosztása

Á	E	I	O	Ú	Á	É	Í	Ó	Ú	Á	Ö	Ő	Ó	Ő
A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O
1	2	3	4	5	6	7	8	9	0	á	é	í	ó	ú
á	é	í	ó	ú	á	é	í	ó	ú	á	é	í	ó	ú
á	é	í	ó	ú	á	é	í	ó	ú	á	é	í	ó	ú
á	é	í	ó	ú	á	é	í	ó	ú	á	é	í	ó	ú
á	é	í	ó	ú	á	é	í	ó	ú	á	é	í	ó	ú
á	é	í	ó	ú	á	é	í	ó	ú	á	é	í	ó	ú
á	é	í	ó	ú	á	é	í	ó	ú	á	é	í	ó	ú

2. ábra. Magyar betűszekrény 1866-ban és száz évvel később

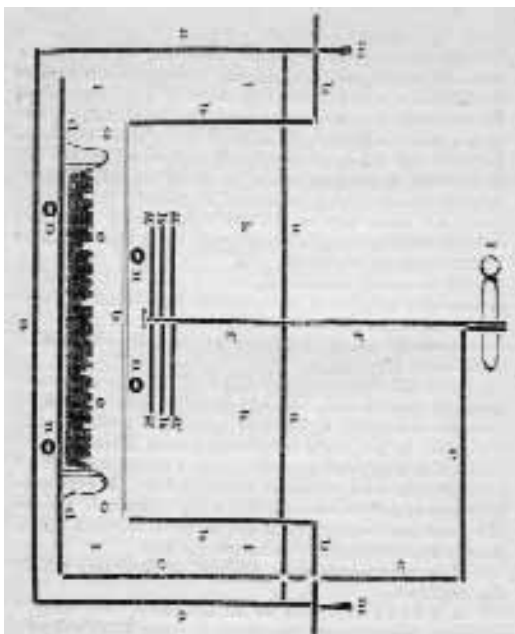
n-enkénti gyors bérszámolásáról, az oldalak nyomás előtti kilövéseiről, a forintnak a német és francia pénzre történő átszámításáról, a magyar és a fraktúr szedőszekrények beosztásáról (2. ábra) stb., és végül felsorolva Magyarország összes nyomdája.

A fentiekre kívül azonban van a *Leltárban* két figyelemre méltó, testes tanulmány is. Az egyik *A fametszvények előkészítése és nyomása*. (8400 „n” terjedelmű dolgozat!) A fametszetek akkor a *könyvnyomdászokban* a leggyakrabban alkalmazott módszer volt az ábrák és a képek megjelenítésére. A szerző előljáróban megokolja, miért fontos erről írnia. A nehézkes stílusban írt bevezető lényege: A fametszetek nyomtatási eljárása eltér a szövegtől, ezért gondosan kell készülni a nyomtatására, hogy a nyomtatás után olyan hatású legyen a nyomtatott kép, a világos és az árnyoldalak úgy legyenek kiemelve, mint ahogyan azt a művész rajzolta és elgondolta. Ennek módját azonban csak gyér számú nyomó ismeri, ezért szükséges a *Leltárban* erről bővebben szólni. Hogy ez a tanulmány nem „cikkecske”, elég csak az öt fejezetben részletesen leírtakat nagyon röviden áttekinteni. 1. A kézsajtó (a Gutenberg-prés) fedelének és a gyorsajtó cilinderének borítása az adott munkához legyen igazítva. 2. Nem mindegy, milyenek a gyorsajtó hengerei. 3. A festék kiválasztása és a festékezés módszere nagyon fontos. Ha sok

festéket hordanak fel a fametszetre, elvesznek a finom részletek, ha keveset, szürke lesz kép. 4. A papír kiválasztásánál a nyomdász „helyesen cselekszik, ha a megrendelőt arra figyelmezteti, hogy egy puha, nyúlékony, enyvezetlen, igen gyöngye papír” nem alkalmas jó és tiszta nyomtatásra. De megfelelő papír kiválasztása után is a végső eredmény meghatározza a papír áztatásának módja. 5. A papír áztatása miatt egy idő után megráncosodik, melyet, ha nem simítanak ki, a végeredmény olyan lesz, mintha hitvány papírra nyomtak volna. Végül a 6. pontban a nyomtatást megelőző előkészítést tárgyalja a szerző, melyben hasznos tanácsokat ad az egyenetlenségről (a curiktolásról). Végül még egy figyelemre méltó gondolat olvasható: A felsorolt módszerek elegendőek ahhoz, hogy jó eredményt érjünk el, feltéve, ha ügyes volt a rajzoló, és éppen olyan a metsző is. „Miótán azonban nem kaphatni mindenkor jó metszvényt, úgy sokszor a nyomó feladata, saját művészete által, jobbitani azt, amit a fametsző hibásan készített.”

A másik tanulmány 12 ezer „n”-t tartalmaz: *Útmutatás minden fajú betűk és tömképlapok¹ tartós átvezetésére*. Ez már kiemelten figyelemre méltó szakcikk volt, mert teljesen új technológiát, a galvanoplasztikát, pontosabban annak egyik alkalmazási módját, a *galvanosztégiát* ismerteti. A ma olvasójának azért lehet érdekes, mert ennek révén olyan – ma már ismeretlen –

1 *Tömképlap* = Érdekes kísérlet a *sztereotípiás lemez* fogalom magyarítására. (Van több magyar neve is: tömöntés, tömöntődei lemez, tömöntvény.) A sztereotípiás eljárással a mozgatható betűkből készült szedés – papírmatrixa segítségével – lemezzé alakítható át. A magasnymó rotációs gépek kizárólag ilyen (köríves) formáról nyomtattak. A gyorsajtóknál is gyakran alkalmazták, mert – egy későbbi újirányomásra számítva – nem a szedést tárolták („tartották állva”), hanem csak a papírmatrixákat, melyekről aztán a szükséges számú öntés készülhetett.

3. ábra. Útmutató galvanosztégiai berendezés házilag-os készítéséhez

„a – Egy erős ólomlemezrel bélelt faszekrény [...], ebbe a rézvitriol-oldat i hozatik; b – a belső tartó az oldott kénsv k számára; [...] c – egy erős réz vezeték-sodrony előírt hajlásaival, mely egy rézlapra d van forrasztva; e lapra d helyeztetik a tárgy e, mely az átvezetésnek ki-teendő. Hogy a rézlap d az alsó ólomfenékkal érintkezés-be ne jöjjön, az ólomfenékre két üvegsőt n helyezünk; f – erős réz-sodrony, mely a vas- és ólomlapokkal g, h és a vezeték-sodronnyal c az összekötő csavar l által egyesítetik; g – a két kovácsolt vaslap és h – az ónlap, melyek mindhárman egymáson feküsznek minden köztétel nélkül; i – 4 rézvitriol-oldat; k – hígított angol kénsv; t – csavar, mely a vezeték sodronyokat c és f egyesíti; m faszögek, hogy a belső tartó ne úszhasson; n üvegsövek, melyeken e és g, h nyugszanak; o – veze-ték sárgaréz-ből.”

eljárást ismerhet meg, amely még jóval a ma-gasnyomtatás megszűnése előtt úgy elévült, hogy igazából gyökeret sem tudott ereszteti (kivéve a klisék felületkezelésénél).

Záhonyi Alajost cikke megírására bizonyára az készítette, hogy egy új technológiai újdonsá-got, a galvanoplasztikát Emich Gusztáv akkor-tájt vásárolta, és nyomdájában termelésbe állí-totta. Egyébként már korábban, 1856-ban egy *Martin* nevű szakíró kiadta *A galvanoplasztika és galvanosztégia kézikönyvét*, és nem elképzelhe-tetlen, hogy Záhonyi megismerhette azt, mely erős hatással volt rá, amire ráerősített Emich Gusztáv új beruházása.

Nem véletlenül írt tehát ilyen hosszan és buzdító hangnemben Záhonyi a „rezezésről”. Ezt megismerve, fontosnak tartotta, hogy rész-letes leírást adjon róla. Mint a bevezetőjében írta: „Ez egy igen fontos tárgya a nyomdászata-nak, és az ily egyszerű, mint olcsó készletnek nem szabadna hiányozni honi nyomdáink-ban.” Éppen ezért ismerteti szakszerűen és rész-letesen ezt az akkor újdonságnak számító tech-nológiát. Mi több: leírást is ad, hogyan lehet ilyen eszközt házilag megalkotni (3. ábra). Írá-sának fő erőssége az, hogy mindezt a gyakorlati

oldalról mutatja be. Ez az elméleti és gyakorlati útmutató közérthető, minden kérdést felölelő, a részletekről is úgy ír, hogy közben mondani-valója mindvégig jól követhető.

Érdekes, hogy írásában egyszer sem fordul elő a *galvanoplasztika* vagy a *galvanosztégia* szó, ő a *rezezést* használja. Ez is bizonyára a magyar szakszavak tudatos megteremtése érdekében van (mint a *tömkélap* is), mely tulajdonképpen a lényegét jól kifejező szavunk lehetett volna. Mert mi is a galvanoplasztika (a rezezés)? A Ter-mészettudományi kislexikon (1971) így hatá-rozza meg: „A galvanoplasztika valamely tárgy felületét alakhűen visszaadó fémlemez készí-tése elektromos áram által elektrolitoldatból való fémleválasztással. A viaszból, műanyagból, fából stb. készült modell felületét finom grafitréteg-gel beszórva, azt elektromosan vezetővé teszik, és megfelelő elektrolit (pl. rézsó) oldatában elektrolízissel fém-et választanak ki a felületen. Az így létrehozott fémréteg a modellről levá-lasztva, annak pontos másolatát adja.” Novák László *A nyomdászat története* című munkájá-nak VI. kötetében részletesen ismerteti a galva-noplasztika sokoldalú nyomdai alkalmazását. A Nyomdaipari enciklopédia (főszerkesztő dr. Gara Miklós, 1979) is sokoldalúan foglalkozik vele.² Azonban Záhonyi a galvanoplasztika egy oldalágát, a *galvanizálást*, más kifejezéssel élve, a *galvanosztégiát* kívánta minden magyar nyom-

2 A nyomdaiparban a galvanoplasztikának sok ága volt. Erről a szakirodalom részletesen szól. Amiről ott nem olvas-ható, az egy személyes felismerésem, melyről mindig és mindenki szemérmesen hallgatott. A szakirodalom sehol nem említi (igaz, nem volt dicsőséges tett). *Ez a szellemi javak ellopása a galvanoplasztika segítségével.*

dában látni. Ezt alátámasztja az is, hogy a galvanizáló berendezésének ismertetése végén a következőket írta: „E készletben egyúttal minden tárgyat, mely a Galván-idomászatra alkalmas, lehet leverődtetni. Különösen alkalmas rézalkalmitók nyerésére, betűöntők számára.”

A galvanizálás, a galvanosztégia: fémek elektrokémikus leválasztása más fémek felületén összefüggő, tömör és sima réteg alakjában fémsóoldatokból. (Itt rezet víznek fel betűfémre rézsó [“rézvitriol-oldat”] oldatával.) A galvanosztégiát alkalmazni lehet díszítés, korrózió elleni védelem és nagy igénybevételű fémfelület erősítésére, mely utóbbi bevonatnak csak századmilliméter vastagságúnak kell lennie. E cikkben erről az utóbbiról van szó, vagyis arról, hogy a betűk nyomási felületét rézzel erősítsék meg, hogy lényegesen nagyobb nyomást bírjon ki. „Alig hihető, hogy mennyi lenyomatot képes egy jól átvezetett írás kitartani, és ezért a megtakarítás igen tetemes.” Lábjegyzetben még hozzátesszi: „Van példa rá, hogy egy betűszelvényről 60 000 lenyomat vétetett, és az írás bizonytalán még 40 000 kitarthatott volna.” Elvileg igaza volt mindkét esetben: a gazdaságosságban is, a nyomásállóságban is. A papír minőségétől függően tíz-húszezer nyomás után a betűk úgy elkoptak, deformálódtak, hogy elfogadható nyomtatvány róluk már nem készülhetett. Ezeket a betűket már nem lehetett visszaosztani, helyettük új betűket kellett vásárolni (vagy házilag önteni). A rezezt

betűk azonban négy-öttször annyi nyomást bírtak ki.

Végül azonban – a kliséket kivéve – ez az eljárás, a galvanosztégia nem terjedt el, melynek – úgy vélem – két alapvető oka lehetett: egyrészt a rezezt betűk (újraöntés számára) már szennyezetté váltak, még akkor is, ha „krecclés”³ során a rézdarabokat eltávolították, és a betűfém megtisztítása bonyolult és drága lett volna, másrészt olcsóbb és egyszerűbb volt papíralapú matricát készíteni a szedésről, és annyi öntvényt készíteni, hogy azokról nyomva, mindig jó minőségű legyen a nyomtatás. Az öntvényt (a tömképlapot) meg rezezni fölösleges lett volna, olcsóbb volt az újabb öntés és a forma beemelése a nyomógépbe.

Záhonyi Alajos a címlapon feltűntette, hogy *első kiadás*, azonban nem lett folytatása. Hogy miért? Talán igaza van Novitzky N. Lászlónak, aki a következőket írta a Zsebkönyvről: „A könyvecske, melyben a legszükségesebb tudnivalókat találjuk, 80 krajcárba került. A benne található tömérdek sajtóhiba az akkori nyomdászok képzettségét illusztrálja. A második évfolyam, mivel a szerkesztőt ezek a dolgok elkedvetlenítették, nem is jelent már meg.” Ennek ellenére szükségességének igénye kikövetelte a folytatását. Ez a kis könyvecske alapozta meg a *Magyar nyomdászok évkönyvét*, melynek első kötete (Tanay József szerkesztésében) 1883-ban jelent meg, s amely – kihagyásokkal ugyan – 1910-ig gazdagította szakkultúránkat.

Én magam a Budapesti Szikra Nyomdában még láttam teljes galvanoplasztikai berendezést 1952-ben, de nemsokára leszerelték, mert kellett a hely egy sztereotipmatrica-présgép számára.

Amikor a Budapesti Szikra Nyomda megszüntette a magasnyomtatást, igyekeztem megmenteni a még fellelhető emlékeit. Így sikerült e szellemi lopás minden galvanoplasztikai eszközét megtalálni, és azokat a nyomda kis emlékmúzeumában elhelyezni. (A nyomda megszűnt, a múzeum anyaga a szakiskola raktárába került, tervezve-ígérve, hogy majd ott lesz kiállítva. Nem lett belőle semmi. Vajon ott vannak-e még a raktárban? ... és hiánytalanul? Soha nem becsültük – és ma sem becsüljük – múltunkat, annak emlékeit!)

Visszatérve a szellemi termékek lopására. A betű végső soron szellemi termék, művészi produktum, melyet régen vagy ma valaki megtervezett, és valakinek a szellemi tulajdona. Ez a tulajdonjog a betűöntődéké, akik a tervezőktől a művészi alkotást megvásárolták. A művészi tervezésen túl is mennyi szellemi és fizikai munka testesül meg egy-egy kiöntött betűben!? Amikor valamelyik nyomda betűt vásárolt a betűöntődétől, az árban ezek mind megjelentek. A nagyobb nyomdák, ilyen volt a Pallas is, sikerrel megtakarították az öntés előtti valamennyi költséget, beleértve a szellemiét is. Ha bővíteni akarták betűkészletüket, vagy egy munkához olyan betűtípusra volt szükségük, mely nekik nem volt, a betűöntődéktől vásároltak egy garnitúra kész betűt. De csak egyet! Ezeket a betűket 24 ciceró szélességű sorokba rendezték, négy cicerós stégekkel jól megtámasztották, majd felületkezelés után galvánfürdőbe helyezték, és kb. két mm vastagságban megrezezték. A betűkről azt levéve, szétdarabolták, és megfelelő célszerszámokkal betűöntődei matricákat készítettek belőle, majd a saját öntőgéjükkel annyi betűt öntöttek róla, amennyit csak akartak. Mi változott? Ma számítógépes programot, filmet, zenei műveket stb. lopnak, kis befektetéssel, nagyüzemi módon. Betűt csak tőkeerős nagynyomda lophatott, ma meg...

3 A krecclés az olvasztókazánban megolvastott betűfém megtisztítása minden szennyeződéstől. Szalmiáksóval (vagy más vegyszerrel) meghintették az olvadó fém felületét, majd egy buzogányszerű eszközbe (melynek feje lyukacsos és nyitható-zárható volt) egy jókora krumplit tettek, és azt erőteljesen lenyomták a kazán fenekére. A krumplib levő nedvesség elegendő volt ahhoz, hogy a tonnányi fémeket sokáig „forrásban” tartsa, és a benne levő szennyeződést a felszínre hajtsa. Ezt aztán egy nagy lyukacsos kanállal lekanalozták, lefölozték. (Kemény munka volt, különösen nyáron.)